

(PLECS)

D'HISTÒRIA LOCAL

170

Directors: Ramon Arnabat (URV),
Josep Santesmases (CCEPC)
Producció: L'Avenc
Disseny original: Canseixanta
Trià de novetats: Pineda Vaquer,
Carles Barrull (IRMU)
Dipòsit legal: B. 47.520-76
ISSN 2339-6997

CONTINGUTS

EDITORIAL: Captius i esclaus en el...	1
TEMES 1: Esclaus i esclaves a la ...	2
TEMES 2: La llegenda dels marins ...	5
TEMES 3: Els captius de la sal ...	8
PATRIMONI: Les drassanes reials ...	11
RESSENYES	13
TRIA DE NOVETATS	14
NOTICIARI	16

Plecs d'Història Local és una revista trimestral que publica articles originals de recerca i reflexió sobre història local i comarcal i en divulga la producció editorial i les activitats en l'àmbit territorial de les terres de parla catalana.

ENRIC GARCIA DOMINGO. Museu Marítim de Barcelona

CAPTIUS I ESCLAUS EN EL MÓN MARÍTIM CATALÀ

L'any 2012 el film de Tarantino *Django desencana* va posar novament d'actualitat el debat sobre el passat esclavista dels Estats Units amb tota la seva brutalitat, sense concessions. Aquesta xacra és recordada periòdicament pel cinema i per la televisió, i malauradament el dia a dia dels noticiaris mostra la cruesa d'uns conflictes racials que tenen l'origen en aquell fenomen.

Semblaria que allò és cosa només dels americans, però no és cert. El nostre propi passat està vinculat estretament al món del tràfic i l'exploatació dels esclaus, magrebins, turcs o subsaharians. Es tracta d'una realitat antiga i ben arrelada a casa nostra, que va fer natural el pas d'esclavitzar alguns centenars d'esclaus del nostre entorn a l'exploatació intensiva dels negres africans, en quantitats i condicions ara difícils de creure. La crueltat, injustícia i brutalitat de la *trata*

i de l'economia esclavista formen part, doncs, de la nostra història. Espanya va ser un dels darrers països del món occidental que van abolir l'esclavatge (formalment a Puerto Rico el 1873 i a Cuba el 1886) i en aquesta resistència van tenir un trist paper prohoms catalans amb nom de carrer i monument als seus pobles, encara que sigui el famós Antonio López qui catalitza tots els odis i retrets, com una mena de parallamps

que relaxa consciències i ens permet tenir un dolent oficial i no haver de mirar gaire sota la catifa.

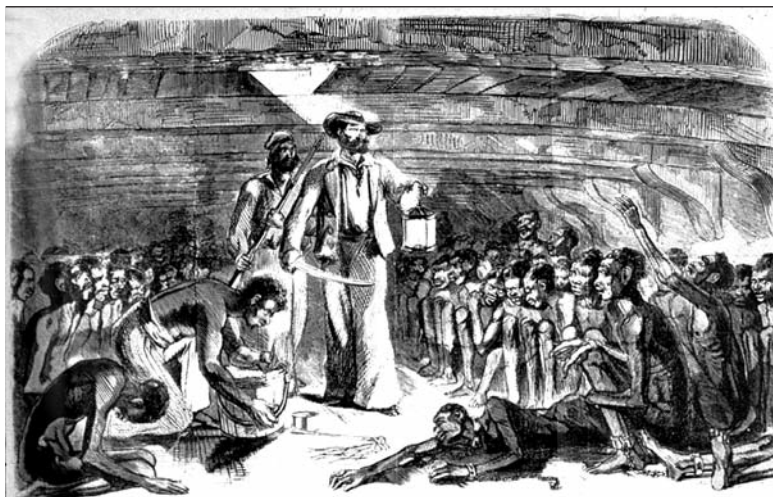
De l'esclavitud en època medieval i moderna fa temps que en parlen els nostres historiadors, però la mirada sobre el tràfic d'esclaus transatlàntic ha estat més tardana. Afortunadament ha arribat el moment de mirar cara a cara les vergonyes del passat, i també recuperar la memòria dels abolicionistes i dels qui mai van creure que uns homes podien

lícitament posseir altres éssers humans. Projectes de recerca com el que dirigeix el doctor Martín Rodrigo, de la UPF, sobre la participació espanyola en el tràfic d'esclaus i els llegats de l'esclavitud (1765-1886), o el projecte d'exposició sobre el tràfic negrer atlàntic que està preparant el Museu Marítim de Barcelona, són exemples dels nous aires que s'enduran tabús i mitges veritats.

En aquest número de *Plecs d'Història Local*, presentem tres incursions

en el món de l'esclavatge en el nostre àmbit, ben diferents i suggeridores. Dues ens porten a les arrels del món esclavista a la Mediterrània medieval i moderna, de la mà d'Ivan Armenteros i d'Antoni Ferran. I farem un salt endavant per proposar una reflexió al voltant dels perills de la desmemòria i de la frivoltzació del passat negrer, de la mà de Xavier Sust. ■

Compra d'esclaus a Cuba. A.T.Quiller-Couch, *History of the Sea*, 1896.

temes-1)

IVAN ARMENTEROS MARTÍNEZ. Dept. de Ciències Històriques – Estudis Medievals.
Institució Milà i Fontanals. CSIC, Barcelona

ESCLAUS I ESCLAVES A LA BARCELONA MEDIEVAL

El darrer dijous de 1493, quan el cel començava a enfosquir-se, els veïns del pla d'en Llull, a Barcelona, van ser testimonis d'una baralla de conseqüències fatídiques. Un grup d'onze esclaus buscava brega. Anaven armats. En reconèixer a qui cercaven, s'hi abraonaren. Nicolau i Joan, també esclaus, acompanyats per les llibertes Magdalena i Llúcia, eren el seu objectiu. Pocs dies després, Nicolau va morir del cop d'espasa que va rebre, aquell vespre, al cap.¹

Aquest episodi és un de molts que podrien haver encapçalat aquestes línies. Va ser protagonitzat per tretze esclaus i dues llibertes, tots negres. I l'escenari va ser Barcelona, una ciutat on els esclaus i esclaves van ser presents durant tota l'edat mitjana, com s'esdevingué a bona part de les ciutats de la conca mediterrània.

Així treuen aigua dolça a Barcelona per a les barques i galeres per a que les naus siguin aprovisionades amb més rapidesa quan ho necessiten. Font: Das Trachtenbuch Ch.

Sovint, l'existència de l'esclavitud a les comunitats urbanes de l'Europa occidental de l'Antic Règim ha passat desapercibuda, reduïda a la categoria d'anècdota o analitzada com una *rara avis* relacionada amb l'ostentació del poder de les elits. Tanmateix, els esforços duts a terme durant les dues darreres dècades (i, encara, avui en dia) per comprendre'n l'abast han estat fructífers, especialment en terres catalanes i, més concretament, a la ciutat de Barcelona, un observatori

privilegiat per a l'estudi d'aquest fenomen des d'una perspectiva cronològica àmplia.

La història de l'esclavitud a la Barcelona medieval s'inicia al començament del segle XI, quan comencen a documentar-s'hi els primers esclaus musulmans, i finalitza a les acaballes del segle XV, quan el primer tràfic negrer impactà a la península Ibèrica abans de fer-ho al Nou Món. Entre aquests dos moments, de sortida i d'arribada, el desenvolupament de l'esclavitud medieval va fer un viatge que la dugué de terres ibèriques a la mar Negra i els Balcans, i de l'orient mediterrani a les costes occidentals de l'Àfrica subsahariana. El ritme el van marcar els canvis geopolítics, econòmics i comercials que se succeïren a la Mediterrània.

1. Les primeres notícies

La referència documental més antiga que testimonia la presència d'esclaus i esclaves a Barcelona data de l'any 1029, quan una dona anomenada Trudgardis disposà que fossin llegats, als seus hereus, set esclaus musulmans. Això no vol dir, però, que amb anterioritat la ciutat no hagués conegut l'esclavitud. De fet, les primeres notícies que es conserven en terres catalanes es remunten als darrers anys del segle IX, quan encara es pot documentar un tipus d'esclavitud, fortament implantat a l'entorn rural, les arrels del qual van néixer a l'antiguitat. Però els esclaus de Trudgardis s'emmarquen en un nou context que s'allunyava de les formes arcaïques de l'esclavitud clàssica rural.

Durant el segle X, dos canvis geopolítics foren cabdals per al futur desenvolupament de l'esclavitud. En primer lloc, l'inici de les accions cristianes contra el poder islàmic, en terres ibèriques i a la frontera marítima, va posar en circulació un nou tipus d'esclau, el *sarraí*. Percebut com a pertanyent a un sistema polític i cultural diferent –i oposat– al judeocristià, l'esclau musulmà passà a ser identificat com un estranger cultural, un enemic, la qual cosa en justificava l'esclavització.² I, en segon terme, l'expansió comercial de Gènova i Venècia a l'Adriàtic i la mar Negra va fer possible l'accés dels comerciants occidentals als grans mercats orientals d'esclaus, malgrat que la repercussió d'aquesta font d'abastiment no seria evident, al sud d'Europa occidental, fins a les acaballes del segle XIII.

A la península Ibèrica, la dinàmica de la guerra de frontera caracteritzà aquest període. A Catalunya i Aragó, per exemple, les expedicions de redempció de captius foren un important estímul per als primers contactes entre cristians i musulmans. Els pocs indicis documentals que es conserven semblen suggerir, també, que durant els segles XI i XII Barcelona es convertí en un dels mercats d'esclaus més dinàmics de la Mediterrània occidental cristiana, amb capacitat per expedir mercaderia humana a Gènova, Sicília i els territoris croats del Llevant mediterrani, i amb tarifes duaneres específiques per gravar l'exportació d'esclaus musulmans.

Durant aquesta primera etapa, a més de la ciutat de Barcelona, les grans propietats laiques i religioses van ser grans compradores d'esclaus. Des dels darrers anys del segle XII, el monestir de Poblet apostà per la mà d'obra esclava com a suplement del treball lliure i semidependent. L'orde del Temple va fer el mateix a les seves propietats catalanoaragoneses durant tot el segle XIII, especialment després de les conquestes de Mallorca (1229) i València (1239). I el cenobi benedictí de Montserrat, que l'any 1287, un cop conquerida l'illa de Menorca, va rebre com a regal del rei Alfons II onze musulmans, disposava d'esclaus entre el seu patrimoni.³

La lluita contra els musulmans s'havia convertit, per tant, en una font d'abastiment d'esclaus. I tot i que no se sap amb certesa quin va ser el veritable impacte de les campanyes de Mallorca, València o Menorca, tant a Barcelona com a Gènova o Marsella es documenta l'arribada d'esclaus i esclaves musulmans.

Malgrat la importància que assolí l'esclavització i el mercadeig de sarraïns, el punt d'inflexió en el comerç interregional d'esclaus i la seva incidència a terres catalanes no es produí fins a la fi del segle XIII, quan els mercaders italians s'establiren, de manera permanent, a les ciutats de Caffa i Tana, a Crimea. Poques dècades més tard, la pitjor crisi demogràfica que patí l'Europa occidental de l'Antic Règim magnificà el fenomen de l'esclavitud.

2. De la Pesta Negra al tràfic negrer

La penetració comercial italiana a la mar Negra i l'Adriàtic va posar en moviment un nou tipus d'esclau que, en poc temps, es convertí en hegemònic. Les principals ciutats ma-

ritimes van veure arribar milers de joves eurasiàtics i balcànics, majoritàriament dones. El seu nombre no deixà de créixer, especialment a partir de les darreres dècades del tres-cents, com a conseqüència de l'arribada, a Europa occidental, de la Pesta Negra.

Alguns autors han relacionat la crisi demogràfica de 1348 amb l'augment de l'esclavitud a la Mediterrània occidental cristiana com a mecanisme de compensació demogràfica. Tot sembla indicar, però, que el principal impacte de la pandèmia va ser, fonamentalment, econòmic. Afectà, en primer

terme, el mercat de treball, provocant un descens del nombre de treballadors disponibles i una pujada dels salaris. I, en segon lloc, afavorí també la concentració dels mitjans de producció en mans dels supervivents. Tots dos factors incentivaren l'adquisició de nous treballadors procedents de poblacions sanes, la qual cosa propicià l'establiment d'un intens tràfic d'esclaus, d'un extrem a l'altre de la Mediterrània, per tal d'equilibrar la relació entre costos salarials i producció.⁴

A les acaballes del segle XIV, els barcelonins eren conscients de l'augment exponencial d'una mà d'obra esclava que havia passat a ser principalment, com ja hem dit, eurasiàtica i balcànica; i, tot i que no en les mateixes proporcions, també sarda, grega i subsahariana, a més de la musulmana, que continuava arribant del nord d'Àfrica i el regne nassarita de Granada.

No és casual que les primeres ordinacions que en regulaven les operacions de compravenda fossin publicades durant la segona meitat del tres-cents; com tampoc

ho és que, a partir de 1359, proliferessin les normatives relatives a l'ordre públic i social. Entre aquestes últimes destaquen les relacionades amb la fuga d'esclaus, un fenomen que, per la seva intensitat, va acabar forçant, anys després, la creació d'una assegurança obligatòria contra la fuga d'homes esclaus a tot el Principat, el 1421.

Gràcies a la documentació que generà la Guarda d'Esclaus, disposem d'un cens d'homes esclaus gairebé únic a tot l'Occident medieval. Partint dels 1.379 esclaus inscrits a la ciutat de Barcelona, i considerant la ràtio dona/home, favorable a les primeres, es pot calcular que, el 1424, el percentatge d'esclaus i esclaves es movia entre el 8 % i el 15 %, és a dir, entre 3.500 i 5.000 individus per a una població total que fluctuaria entre els 35.000 i els 40.000 habitants.⁵

Jaume Huguet, Retaule de l'Epifania, detall de cavaller negre. Font: Museu Episcopal de Vic.

1

2

5

8

11

13

14

16

temes-1)

Retaule de la Transfiguració, Bernat Martorell; detall d'esclava carregant aigua. Font: Catedral de Barcelona.

Aquesta dinàmica es mantingué durant la primera meitat del quatre-cents. Amb el pas dels anys, però, dos nous canvis en la geopolítica internacional tornaren a afectar el tràfic d'esclaus. L'expansió ibèrica per les costes africanes permeté als mercaders occidentals accedir, en règim de monopoli, als mercats africans, cosa que afavorí l'articulació del primer tràfic negrer portuguès amb volums de mercaderia i marges de benefici fins aleshores inimaginables (c. 1450). Alhora, l'expansió otomana al mar Negre i a la Mediterrània oriental i central (segona meitat del segle XV) posà fi a la navegació llatina en aquelles aigües. Tots dos factors introduïren nous canvis: des de mitjan segle XV, l'arribada d'esclaus eurasiàtics i balcànics començà a minvar, mentre que la presència de subsaharians augmentava exponencialment. I, com estava succeint arreu, a Barcelona, just quan esclatà la Guerra Civil cata-

lana (1462-1472), els esclaus havien passat a ser, sobretot, homes i dones negres d'Àfrica occidental.

3. Una ciutat en negre sobre blanc

Amb l'arribada de les naus portugueses a les costes senegambianes i al golf de Guinea, s'organitzà el tràfic atlàntic negrer, les repercussions del qual són prou conegudes. El primer espai on impactà aquesta nova dimensió de l'esclavitud va ser la franja marítima atlàntica i mediterrània de la península Ibèrica. En pocs anys, els esclaus negres procedents, principalment, de l'àrea compresa entre el sud de l'actual Mauritània i Libèria, espai històricament conegut com a Alta Guinea, acapararen els mercats.

A Barcelona, des de la fi de la Guerra Civil i durant tot el regnat de Ferran II (1479-1516), aquesta nova tendència quedà palesa amb l'arribada de nous contingents d'esclaus subsaharians, que passaren a ser el col·lectiu hegemònic. El segon grup més nombrós fou el dels musulmans procedents del regne de Granada i del Magrib, tot i que a una distància considerable. Finalment, la presència de llors o mestissos, canaris, turcs orientals i indis americans va ser residual.

El nou tràfic atlàntic havia abaratit costos i multiplicat les possibilitats d'enriquiment. No ha d'estranyar, per tant, que una part dels mercaders catalans, especialment els barcelonins, apostessin per aquest tipus de comerç. Pere Benavent, els Font, els Morell o els Viastrosa són alguns dels noms que estigueren relacionats amb el comerç d'esclaus entre Àfrica i la península Ibèrica a petita, mitjana o gran escala.⁶ I és molt probable que Nicolau i Joan, les llibertes Margarida i Llàucia, i el grup d'onze esclaus que els van atacar aquell vespre d'hivern de 1493, haguessin arribat a Barcelona de la mà d'algun d'aquests mercaders. ■

Notes

1. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Arxiu del Veguer, Processos, 60, 1493, desembre, 27 - 1494, maig. 2. Aquest expedient ha estat analitzat en I. ARMENTEROS MARTÍNEZ, «Tots portaven armes sota los mantos e ropas que portaven. Esclavitud, amors i violència a la Barcelona tardomedieval», en F.P. GUILLÉN; R. SALICRÚ I LLUCH, *Être esclave: acculturation, identité, puissance d'agir. Europe, mondes méditerranéens et atlantiques (XIIIe-XVIIe siècles)*, Madrid: Casa de Velázquez, en premsa.
2. S.P. BENSCH, «From Prizes of War to Domestic Merchandise: The Changing Face of Slavery in Catalonia and Aragon, 1000-1300», *Viator*, 25 (1994), p. 63-93.

3. J.M. SANS I TRAVÉ, «Els templers catalans, propietaris d'esclaus», en M.T. FERRER I MALLOL; J. MUTGÉ I VIVES (eds.), *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*, Barcelona: IMF-CSIC, 2000, p. 314-320.

4. R. SALICRÚ I LLUCH, «L'esclau com a inversió? Aprofitament, assalariament i rendibilitat del treball esclau en l'entorn català tardomedieval», *Recerques*, 52/53 (2006), p. 42.

5. R. SALICRÚ I LLUCH, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV. L'assegurança contra fugues*, Barcelona: IMF-CSIC, 1998.

6. Vegeu I. ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement (1479-1516). Un port mediterrani sota la influència del primer tràfic negrer*, Barcelona: Fundació Noguera, 2015.

XAVIER SUST. Arquitecte

LA LLEGENDA DELS MARINS NEGRERS

Segons Arturo Masriera, «el último capitán negrero de nuestro litoral fue el famoso Pigat, de Vilasar de Mar». Aquesta afirmació la va fer l'any 1925 en un article escrit a *La Vanguardia* que després va incloure al seu llibre *Oliendo a brea*, publicat l'any següent. El Pigat era Pere Mas i Roig (1819-1866), un marí d'aquella població format a l'Escola Nàutica del Masnou. Arturo Masriera, com a prova de la seva activitat negrera, va fer un succint relat de la seva última expedició en recerca d'esclaus. «Era pocos años antes del destronamiento de Doña Isabel II, y se propuso a cargar negros al Africa y conducirlos a Cuba nada menos que en buque de vapor, ya que el problema de la mayor rapidez del viaje era el alma del negocio. Así lo hizo, gastando una gran suma para el flete de la nave. Llegó a las playas africanas en donde le aguardaba ya el cacique

El Pigat, el gegant de Vilassar de Mar, davant de l'Ajuntament. Festa Major de 2017. Fotografia: Anna Maria Sust.

agente reclutador, o cazador de la negrada. Disponíase a echar lanchas al agua para tomar la carga, cuando apareció en el horizonte un vapor inglés formidable. No tuvo más remedio el Pigat que levar áncoras en seguida, y huir a todo vapor, renunciando el negocio. Esta fue la última expedición negrera de Cataluña, providencialmente frustrada».¹

Trenta anys després, Lluís Guardiola, en el llibre *Sant Joan de Vilassar* publicat el 1955, va recollir aquest relat, però no per confirmar-lo sinó per negar-ne la veracitat. Segons ell, «un senzill examen d'aquesta prosa ens faria veure com tot el que s'hi diu no és més que simple literatura. Però per a desmentir aquesta nota gens falaguera, és suficient senyalar el cas de què el Pigat morí abans del destronament d'Isabel II; per consegüent resulta absurd atribuir-li, en tal època, una expedició de "xocolata"». Però Lluís Guardiola va acceptar que el Pigat podia qualificar-se com a famós. Segons ell, «realment ho era. Audaç fins l'inversemblant, se li atribuien, també, alguns fets en els quals no hi havia participat, com aquest de la darrera temptativa d'una expedició negrera que ningú ha sabut precisar en cap detall. En la història del Pigat, tot i separant-ne la mitologia que l'envolta, s'hi troben accions temeràries i fantàstiques, d'una valentia incommensurable. Visqué al carrer de Sant Andreu en una casa en el seu temps luxosa. La vida del Pigat fou densa, especialment en contrabans i tràfec d'or i altres metalls de valor, burlà tota mena de vigilàncies i alguns dels seus viatges podrien dir-se de llegenda. El Pigat fou un producte típic de l'època: un personatge fabulós, temut i admirat alhora, a tot arreu».²

No és gens estrany, doncs, que, atenent aquest relat, l'any 1998 el poble de Vilassar de Mar decidís que els gegants destinats a animar les festes populars representessin el Pigat i la seva parella Lucía. Damià Bas en va contar la història més popular i atractiva:³ «En un dels seus llegendaris viatges, el Pigat va recalar en un port de les Antilles. Els negocis naviliers el varen dur al palau del governador de l'illa, on va conèixer i es va enamorar de la filla del representant reial. Tant es va encaterinar amb aquella xicoteta que es proposà endur-se-la amb ell. A punt de salpar, segrestà la noia i se l'endugué a bord. En notar el governador que la noia havia desaparegut del palau, sospità sense dubtar gens ni mica del Pigat, de qui coneixia la intrepidesa i la fama de faldiller. Amb un escamot de la seva guàrdia arribà a temps a port, pujaren a bord i procediren a un rigorós escorcoll de tota la nau, sense cap resultat positiu. El governador va haver de reconèixer que la seva sos-

1

2

5

8

11

13

14

16

temes-2)

pita no era fonamentada, i deixà que el veler del Pigat llevés ancora. En realitat la Lucía sí que era a bord, i si no varen poder descobrir-la fou perquè el murri del capità havia embolicat la noia amb una vela i l'havia hissada al capdamunt del pal major. De les tantes aventures del Pigat, sembla que aquesta és la més sonada. I com que les llegendes, les històries transmises de boca en boca, solen ser realitats més o menys desvirtuades i inflades, podem considerar que potser no va passar en un port antillà, o potser la noia no era precisament filla –ni esposa– de cap governador...».

En realitat, a Catalunya es disposa de molt poca informació sobre els marins que es dedicaven al tràfic d'esclaus. Possiblement, no perquè aquesta informació s'hagués destruït, llençat a la paperera o cremat en una foguera, sinó perquè l'activitat negrera dels marins no s'explicava als de casa. Transcorria en altres continents, i allà es quedava. No obstant això, l'activitat dels negrers va quedar recollida en llibres escrits per viatgers britànics que narraven com era l'exòtic i malsà continent africà, en cartes i diaris de missioners cristians que volien portar les ànimes dels pagans al cel i, sobretot, en els comunicats oficials britànics, impresos i enquadrats curiosament, per donar-los a conèixer als membres de les cambres dels Comuns i dels Lords. De tota aquesta informació es pot obtenir un cert coneixement de com es van dur a terme moltes expedicions negreres. Entre elles, l'expedició de «xocolata» que va desmentir Lluís Guardiola després d'haver-la citat Arturo Masriera.

Una vinyeta de la història dibuixada d'En Massagran i els negrers de Ramon Folch i Camarasa i Josep Maria Madorell i Muntané, en la que es dona vida al Pigat. R. Folch i Camarasa: *En Massagran i els negrers*. Editorial Casals, Barcelona. 2010.

El *Cicerón* va ser un veloç vapor construït a Cardiff. Julián Zulueta, el conegut negrer basc establert a Cuba, n'era el propietari majoritari. Josep Carreras, fill de Mataró, també participava en la propietat.⁴ Va sortir de Cadis, capitanejat per Pere Mas, *el Pigat*, el 24 d'octubre de 1864, o sigui, quatre anys abans del destronament d'Isabel II. Va dir que salpava cap a Matamoros (Mèxic), però en realitat ho va fer cap al golf de Benín, que coneixia bé, ja que s'hi havia arribat en expedicions anteriors. Es va apropar un parell de cops a la costa però, perseguit per creuers britànics, va veure que era impossible embarcar esclaus en aquell punt. Va decidir, llavors, salpar cap al riu Congo a buscar-ne. Era més lluny, però, possiblement, hi hauria una menor vigilància per part dels creuers britànics.

El 24 de novembre, davant de la desembocadura del riu Congo, el *Pigat* va enviar un bot a Muanda per concertar l'embarcament d'esclaus amb un agent negrer. Però en ser descobert pel creuer britànic *Snipe*, va haver de fugir ràpidament i abandonar el bot, deixant els tripulants a la seva sort. Malgrat aquest incident, el *Cicerón* va continuar rondant davant de la costa per aconseguir una altra oportunitat per embarcar esclaus. Però, de nou, va haver d'escapar dels creuers britànics. Aquest cop, de l'*Archer*.⁵

Mentrestant, el *Griffon*, un altre creuer britànic, va trobar i detenir el bot abandonat quan intentava retrobar-se amb el *Cicerón*. Els britànics, per l'interrogatori practicat als tripulants del bot, van assabentar-se que Pere Mas havia decidit abandonar la costa si no podia aconseguir ràpidament esclaus, ja que el vaixell anava curt de carbó⁶ i, per culpa d'una avaria a l'arbre de transmissió de la maquinària del vapor, podia anar, com a màxim, a una velocitat de 10 nusos.

No obstant això, el *Cicerón* encara va tornar a ser vist per l'*Snipe* el 9 de desembre. Davant d'aquest panorama, el *Pigat*, sense haver pogut establir contacte amb el bot que havia abandonat, i desconeixent que aquest havia estat detingut pels britànics, va decidir deixar la costa africana i dirigir-se cap a Cuba sense càrrega i amb els rastres d'haver rebut una canonada. Probablement aquesta expedició del *Cicerón* va ser l'última que va fer el *Pigat* amb l'objectiu de traficar amb esclaus, i es correspon amb la mencionada per Arturo Masriera. Ho fa creure tant la davallada que en aquells moments va tenir l'activitat negrera per la persecució establerta com la mort del mateix *Pigat* a l'abril de l'any següent (1865).

Pere Mas va compaginar l'activitat negrera amb la política. Possiblement va fer molts viatges com a negrer però només ens consten els que els britànics van detectar. A banda de l'expedició del vapor *Cicerón*, es coneixen les de la goleta *Matilde*⁷ el 1837, del falutx *Pepito*⁸ el 1844, del també falutx *Columbia*⁹ el 1848, i de la bricbarca *Maria*¹⁰ el 1861. Això

Il·lustració del llibre "El marinero africano" de Baltasar Vallarino (1844), en la que un mariner dona foc, amb molt respecte, a un capità negrer.

Notes

1. *La Vanguardia*, 13 gener 1925; A. MASRIERA, *Oliendo a breia. Hombres, naves, hechos y cosas del mar de la Cataluña ochocentista*, Barcelona: 1926, p. 160.
2. L. GUARDIOLA I PRIM, *Sant Joan de Vilassar*, Vilassar de Mar: 1955, p. 241.
3. D. BAS, *Galeria de penja-ases*, Vilassar de Mar: 2003, p. 186.
4. *Correspondence with the British Commissioners at Sierra Leone, Havana, The Cape of Good Hope, Loanda and New York relating to the slave trade from January 1 to December 31, 1864*. Class A. No. 24.
5. La trajectòria d'aquesta expedició del *Cicerón* està bàsicament narrada en *Correspondence with British Ministers and Agents in Foreign Countries, and with Foreign Ministers in England, relating to the Slave Trade. From January 1 to December 31, 1865*. Inclosure in No. 95.
6. *Correspondence with the British Commissioners at Sierra Leone, Havana, The Cape of Good Hope, Loanda and New York relating to*

sí, mai no el van atrapar, malgrat haver passat per circumstàncies difícils i fins i tot rocambolesques.

La pràctica de l'activitat negrera va ser bastant estesa entre els marins catalans. Només cal fixar-se en els cognoms dels capitans dels vaixells capturats pels britànics. Van fer expedicions en què la cobdícia, la crueltat, la corrupció, la misèria, la traïció i el fracàs es barrejaven amb l'audàcia, les malalties, la mort, la camaraderia i l'èxit. Només aquests últims trets de les històries han arribat aquí per crear una atractiva llegenda. El que cal, ara, és posar fi als balls del gegant Pigat i potser també a les historietes dibuixades que juguen ambigüament amb ell. Avui ja no es pot al·legar, com va afirmar Lluís Guardiola, que ningú ha sabut precisar amb detall la seva activitat negrera. No és acceptable el tractament anecdòtic, exòtic i valerós que es dona sovint a l'activitat negrera dels nostres avantpassats. Possiblement el Pigat no era, com escrivia Lluís Guardiola, un personatge fabulós, temut i admirat, sinó un capità negrer com els que, l'any 1844, descrivia el marí de guerra espanyol Baltasar Vallarino:¹¹ «La generalidad de los Capitanes africanos son fanfarrones, vanos y orgullosos, teniendo la infundada fantasia de que solo por ser negreros superan en merito a los Capitanes del licito comercio. Su cerebro cargado de viento ecsije que sus subalternos los mire como á Dioses; pretendiendo ser entendidos por miradas, y obedecidos con una humildad que dejenera en bajeza». ■

the slave trade from January 1 to December 31, 1865. Class A. No. 65. Inclosure 3.

7. X. SUST, «La captura de la goleta Matilde», *Singladures*, Vilassar de Mar: desembre 2016.

8. *Correspondence with the British Commissioners at Sierra Leone, Havana, Rio de Janeiro, Surinam, Cape of Good Hope, Jamaica, Loanda and Boa Vista relating to the Slave Trade*. From January 1, to December 31, 1845. Class A. Inclosure in No. 99.

9. *Correspondence with British Ministers and agents in foreign countries, and with foreign ministers in England, relating to the slave trade. From April 1, 1848, to March 31, 1849*. Class B. Inclosure 1. No. 218.

10. *Correspondence with British Ministers and Agents in Foreign Countries, and with Foreign Ministers in England, relating to the Slave Trade. From January 1 to December 31, 1861*. No. 150.

11. D.B.V. (Baltasar Vallarino), *El marinero africano*, Barcelona: Imprenta de Agustín Gaspar, 1844, p. 192.

temes-3)

ANTONI FERRER ABÁRZUZA. Grup de Recerca Arqueologia Agrària de l'Edat Mitjana (ARAEM). Universitat Autònoma de Barcelona

ELS CAPTIUS DE LA SAL D'EIVISSA

Al final de l'estiu de l'any 1400 va arribar al port de la vila d'Eivissa un vaixell venecià. No era una visita estranya: molts bastiments itàlics acudien a carregar sal de les salines de l'illa durant els segles medievals. No debades Eivissa era coneguda arreu justament per la seva sal i l'extracció o collita es feia en aquella època de l'any, quasi coincidint amb la verema. Arran d'aquella arribada de la nau veneciana, Giovanni di Genaiò, agent d'una coneguda casa mercantil florentina, la companyia de Francesco Datini da Prato, va escriure una carta al seu principal ubicat a València. Li deia que els venecians havien descarregat nou «teste», caps, en referència a persones, entre homes i dones. Es referia a captius, esclaus. Pel mercader eren «caps», com el bestiar, i els comprà perquè –escrigué– eren de bona talla, alts. A ulls del florentí, entre els malaurats captius destacava especialment una noia, «la més dolça», la qual sabia «cosir i fer de totes coses». Els socis de la Datini es dedicaven a la compravenda de mercaderies, a l'especulació. Així, els captius que havia adquirit Genaiò estaven destinats a tornar a ser venuts. Concretament, ell mateix afirma que la subhasta es faria el diumenge vinent, «quan la gent hagi tornat de la sal». Es referia al retorn de la gent a la vila després d'enllestir les feines d'extracció de la sal quallada als estanys situats a uns set quilòmetres de l'únic nucli urbà de l'illa. L'italià, que estava a disgust a Eivissa, de la qual digué que tenia pa dolent i mal vi, no volia vendre la noia captiva a l'illa perquè –assegurà– els seus habitants eren «pitjors que cans».

Eivissa i Formentera havien estat conquerides en temps de Jaume I, el 1235, i incorporades al regne de Mallorca. Com és sabut, a la mort del rei Conqueridor aquell regne passà al seu fill homònim i, després de diferents vicissituds, el regne de Mallorca fou incorporat als dominis del rei d'Aragó, de València i comte de Barcelona Pere el Cerimoniós, el 1343. Arran de la conquesta de 1235, la població musulmana de l'illa, com s'havia esdevingut a Mallorca i succeiria després a Menorca, fou feta captiva i desaparegué com a societat. La terra fou colonitzada lentament per gent provinent sobretot dels comtats catalans, com testimonien la llengua i la cultura insulars.

La conquesta, tan sovint pintada del color de l'èpica, fou un negoci a diferents nivells. Quan Jaume I pensà a apoderar-se del «regne dins la mar», com anomenà les Illes en el seu magnífic *Llibre dels fets*, pretenia eixamplar els dominis pro-

pis, obtenir unes terres insulars estratègiques, i protegir les costes de Catalunya i de l'encara no conquerit regne de València. Però els qui l'acompanyaren, i en bona part ell mateix, veien en la conquesta una oportunitat per lucrar-se, per enriquir-se fins i tot. El lucre previst en forma de botí d'objectes i de captius esdevingué el motiu principal de molts dels combatents embarcats a Salou la tardor de 1229 rumb a l'operació d'alt risc que era la guerra de Mallorca.

No fou debades. Després dels combats, que a Mallorca es perllongaren dos anys i mig, s'organitzà la conquesta d'Eivissa i Formentera. Guillem de Montgrí, aleshores arquebisbe electe de Tarragona; Nuno Sanç, comte del Rosselló i oncle de Jaume I, i Pere de Portugal, senyor de Mallorca, encapçalaren la feta. La presa de la ciutat d'Eivissa i de tota l'illa i la de Formentera produí més botí de gent i d'objectes. Ara bé, una cosa era la guerra i l'altra el procés posterior de «poblar la terra». Les terres conquerides, en gran mesura buidades de la gent indígena, només es podien consolidar amb l'arribada de camperols que les fessin produir. Tot l'esquema social feudal que s'hi pretenia implantar depenia del fruit obtingut per la feina camperola: les rendes senyorials, els delmes eclesiàstics, el menjar de cada dia dels nobles, cavallers, eclesiàstics i mercaders.

«Poblar la terra» era una empresa més lenta i més costosa que la conquesta. I gens èpica. Convèncer camperols perquè s'embarquessin rumb a unes illes que potser alguns havien

Treballadors de ses salines. Autor: D. Viñets. Font: Arxiu d'imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME).

pogut veure, boiroses enmig de la mar, des dels cims de les muntanyes del Principat, no podia ser cosa fàcil. I no ho fou malgrat les garanties donades pel rei, recollides en la *Carta de franqueses de Mallorca*, de vigència eixamplada després a Eivissa i Menorca. Més de quaranta anys després de la conquesta, un testimoni escrit assegura que aleshores les Illes encara no estaven ben poblades. En aquest context de falta de gent, les empreses que necessitaven un gran esmerç de força coordinada de grups de treballadors resultaven impossibles sense una solució alternativa. L'extracció de la sal era una d'aquestes empreses que exigien inversió coordinada de feina física de molta gent en un moment de l'any concret.

A Eivissa, al cap d'un any i escaig de la conquesta, es documenta un mercader català anomenat Barral carregant en un vaixell unes cent tones de sal. Cent tones de sal –ni que fossin cinquanta si rebaixem a la meitat l'equivalència generalment acceptada de la mesura que es feia servir llavors, el *modi*– és molta sal. La sal marina es formava en el que els papers antics anomenen l'Estany, indret avui conegut com ses Salines, ben al sud de l'illa. L'aigua de mar entrava en aquell pantà i el sol de l'estiu l'evaporava en gran part, i deixava la sal dipositada en forma de crosta blanca a les vores de l'Estany. Com que el valor específic de la sal era baix, per transformar-la en mercaderia susceptible de ser venuda i embarcada se n'havia de poder obtenir una bona quantitat. No és cert que fos or blanc: poc or val molt, poca sal no val res. La feina per aconseguir bones collites era molt i molt feixuga. Ho ha estat, de fet, fins no fa gaires anys, com testimonien les magnífiques fotografies de Francesc Català i Roca, preses els anys cinquanta del segle XX, entre altres testimonis.

L'extracció es feia a final d'estiu, quan el sol encara escalfa de valent i es torna abrasador reverberant en la blancor de la sal. La crosta dura i blanca que se'n hi formava s'havia de cavar amb instrumental agrícola i se'n feien munts. Molla, rajava un sutge que de tan salobre era irritant a la pell. La sal es treia dels estanys amb senalles d'espart que els homes es posaven damunt del cap. Després es carregava a lloms d'animals per *tirar-la* (traginar-la) al Carregador, un moll vora mar. A l'entremig es feien les operacions de càlcul del volum amb mesures o a bon ull, i de comptabilitat escrita. Sovint els grans vaixells mercants –naus, coques i altres– no podien amarrar al moll saliner perquè calaven massa per al poc fons que hi havia. Aleshores la sal era remoguda una altra vegada per estibar-la en barques que, un cop carregades, navegaven fins a abarloadar-se als vaixells i transbordar-hi la càrrega, tot a força de braços. El mercader Barral, tot just després de la conquesta, només pogué pujar sal a bord del seu vaixell gràcies a la feina forçada dels captius, que llavors eren els habitants musulmans de l'illa, conquerits i fets esclaus.

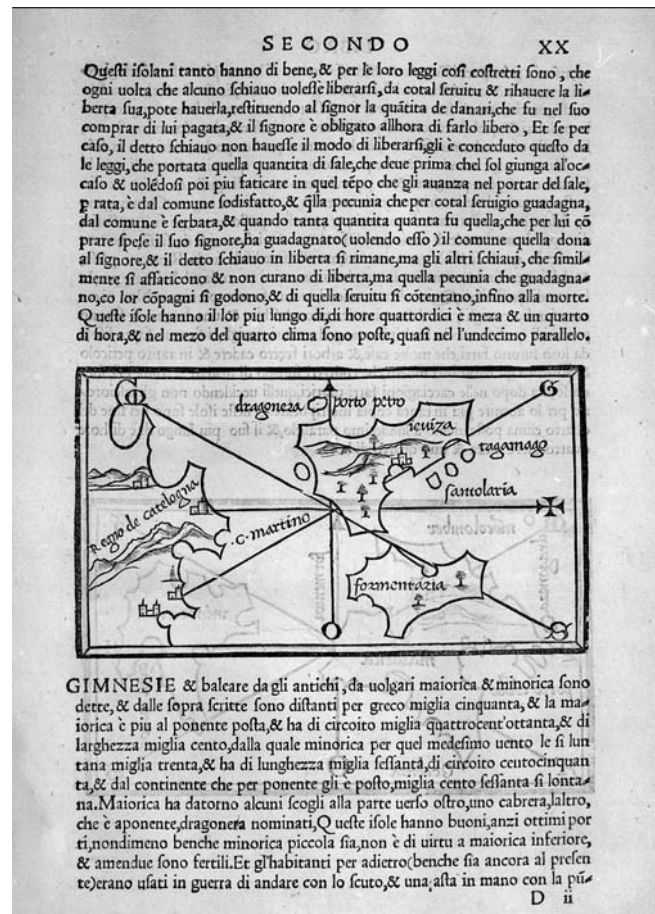
El que per a aquell moment només es pot deduir per falta de mencions directes en la documentació, és clarament al·ludit per escrit en temps posteriors. Els testimonis més directes i detallistes són ja dels segles XV i XVI, dècades abans que el geògraf Pere Gil (1551-1622) afirmés que Eivissa era «lo saler de tot lo món». Aleshores la duresa de la feina a les salines eivissenques s'havia fet proverbial. Un autor piemontès, Matteo Bandello (c. 1480-1562), assegurarà que els genovesos, quan tenien un esclau que es portava malament, l'enviaven a Eivissa a treure sal: «*di castigo gli vendono o mandano in Evizza a portar il sale*». Per diferents documents sabem que el mateix es deia als captius desobedients a València.

La duresa de la feina dels captius en l'extracció de la sal està ben explicada en el text que acompanya el mapa d'Eivissa i Formentera de l'*Isolario* de Benedetto Bordone (Pàdua, 1460-1531). S'hi afirma que a l'illa es feia molta sal i que els ha-

Mapa de les Pitiüses de l'"Isolario" de Matteo Bordone.

Font: [Pithiuse] / [Benedetto Bordone]. Signatura: XIX.1-34.

Arxiu Històric d'Eivissa-Secció Cartografia

temes-3) (pat

bitants s'enriquien amb el seu comerç. Els treballs d'extracció i estiba de la sal als vaixells, però, els feien els esclaus que eren portats a l'illa pels corsaris. Els illencs els compraven –assegura Bordone– i els posaven a fer aquella feina amb la sal «nus, encadenats amb ferros als peus, amb una braga que els cobreix allò que s'ha de cobrir. Si algun d'ells no s'aplica bé a la feina, el seu patró els bat força amb una verga de ferro; quan arriba la nit, els seus senyors els posen encadenats en un lloc tancat, fet a propòsit, i els donen per menjar pa dur i aigua». També l'almirall turc Piri Reis (1465-1554), que escrigué el *Llibre dels navegants*, un portolà bellament il·lustrat, fa esment dels captius forçats a la feina salinera: «Hi ha una salina a l'illa [...] és una salina molt coneguda i cinquanta o seixanta vaixells a l'any hi carreguen sal. Per la seva causa hi treballen captius turcs i àrabs. És molt difícil de conèixer la quantitat de captius que fa feina en aquesta salina del país català».

Quan Giovanni di Genaió, el mercader esmentat al començament, afirmà que els eivissencs eren com gossos es referia al tracte que donaven als seus esclaus. Ell sabia que la delicadesa de la dolça captiva duta a l'illa pels venecians no seria pròpiament valorada i bé podia ser que la fessin treballar en la sal. Les famílies més riques de l'illa, devers un centenar, eren les úniques que es podien permetre la possessió d'esclaus. A elles pertocava més quantitat en el repartiment de sal que des d'antic es feia en proporció a la riquesa de cada cap de família: «segons la valer de les persones», sentència un document del final del segle XIII. No era, però, la feina a l'Estany saliner l'única que es reservava als captius. A més de diverses desenes de modins de la sal de cada any, aquelles famílies més riques també tenien terres i, especialment a les que envoltaven la vila, hi havien fet plantar vinyes. La feina que s'hi relacionava (plantar, cavar, eixarmentar, tragar botes i cubells...) també feia suar els captius. El vi, com la sal, es venia a fora d'Eivissa, s'exportava, com testimonien els escrits des de 1300.

Comprar esclaus era fer una inversió important, i encara s'havien de vestir i alimentar. Per això calia mantenir-los ocupats al llarg de tot l'any en feines productives. Com que els corsaris i els mercaders els venien per diners, el treball dels captius comprats amb moneda s'havia de transformar novament en diners. El cicle no es podia trencar, altrament no era possible amortitzar-los. Com es veu, la lògica econòmica del comerç i tinença de persones era ofensivament descarnada. I no fou cosa de poc temps, sinó que s'ha de tenir en compte que durà segles. A Eivissa, després dels primers esments als captius fets arran de la conquesta de 1235, documentem les que potser van ser les darreres esclaves del territori espanyol europeu: Maria Teresa i sa filla homònima, alliberades per

via testamentària l'any 1832. L'esclavitud s'abolí el 1836, i a les colònies d'ultramar, Cuba i Puerto Rico, no fou treta de la llei fins a 1888.

Aquesta lògica de l'esclavitud l'havien entès bé els que se'n servien i els que se'n aprofitaven: només era rendible perquè es traficava amb individus adults que es podien posar a treballar immediatament d'adquirits. D'aquesta manera, els «costos de producció», és a dir la traducció en moneda de l'esforç d'infantar i pujar persones, eren suportats per la societat d'origen. La captura aconseguia evitar aquells costos i el que s'obtenia eren braços treballadors. Ara bé, la captura només era possible en un context de guerra i de consideració com a inferiors d'altres societats, els individus de les quals podien ser, per tant, capturats i esclavitzats. Documents del segle XV s'hi refereixen amb claredat quan afirmen que el captiu sempre pertanyia a alguna «nació que sia sotmesa a captivitat». Naturalment, de vegades les esclaves tenien fills, els anomenats «bords» en els documents, però moltes vegades l'embaràs de les captives era considerat pels seus amos més una nosa que no un benefici. La casuística de situacions personals que testimonien els documents és esfereïdora: milers de desgràcies personals.

La violència de l'acte de captura està al començament de la captivitat i és la raó de la seva longevitat centenària. Ja s'ha vist que Benedetto Bordone assegurà que els corsaris portaven captius per vendre a Eivissa. Vet ací els actors de la captura, de l'acte violent d'arrencar persones del seu lloc i portar-les allà on haurien de patir tants treballs. Naturalment, també les conquestes produïen captius, com s'ha dit, però l'acció dels corsaris per mar i dels incursors a cavall per terra era més constant i sostinguda, capaç, així, de subministrar nous captius als mercats, sempre àvids de renovar els malalts, envellits o morts. Els primers corsaris eivissencs es documenten ja el segle XIII, no gaire després de la conquesta. Els registres notariais del segle XVIII encara recullen els inventaris de les seves preses i, encara avui, al bell mig del port d'Eivissa s'aixeca un obelisc que és un monument dedicat als corsaris. ■

ENRIC GARCIA DOMINGO. Museu Marítim de Barcelona

LES DRASSANES REIALS DE BARCELONA. ESCLAUS, GALIOTS I PRESONERS DE GUERRA AL SERVEI DE L'ARSENAL

Les Drassanes Reials de Barcelona són un dels monuments més imponents de Catalunya, testimoni del seu passat marítim. Bastides a partir del segle XIII en diferents moments i fases constructives, van ser l'arsenal més important de la Corona d'Aragó, i més tard una peça clau en el tauler defensiu de la Corona Hispànica el segle XVI, època en què es va fer la major part de l'edifici que ara veiem. Es tracta d'una veritable nau industrial, una coberta sostinguda per pilars de pedra, que conforma uns espais nets i amples per al treball i l'emmagatzematge de grans volums com ara galeres i les seves parts: remes, pals, veles, artilleria, àncores, etc. A partir del 1748 el conjunt arquitectònic acull una instal·lació preindustrial de foneria de canons, i entre 1802 i 1935 esdevé parc i mestrança d'artilleria, a més d'altres unitats militars diverses. Van ser recuperades per la ciutat l'any 1935 i destinades a acollir un museu marítim l'octubre del 1936. Acabada la Guerra Civil, i ara sota la gestió de la Diputació de Barcelona, el museu va passar a ser Museu Marítim de Barcelona.¹

Les Drassanes Reials van ser durant segles un equipament fonamentalment militar al servei de la guerra naval en tres camps fonamentals: la construcció de galeres, el seu manteniment i reparació, i la gestió de les flotes i de tots els equipaments necessaris. Una part important de la seva història està vinculada al treball forçat, al servei de la construcció naval, del manteniment de la flota o de la propulsió de les galeres. En moltes d'aquestes feines trobem mà d'obra esclava o forçats de tot tipus, tant presoners de guerra com condemnats per la justícia. Com diu Roser Salicrú, l'existència d'un tràfic d'esclaus pròpiament dit i la veritable afluència i proliferació d'esclaus a les ciutats i mercats de la Mediterrània occidental és una realitat que arrenca de la segona meitat del tres-cents. És, per tant, un fenomen posterior a la Pesta Negra que arribà a casa

nostra el 1347.² Alguns d'aquests esclaus van intervenir en la construcció de les mateixes Drassanes, una gran obra pública que ocupava moltes mans en treballs feixucs com ara excavacions, transport de pedra, etc.

Els presoners de guerra eren ocupats en les tasques més feixugues fins al moment de ser rescatats. Per exemple, segons diu Mario Orsi en un estudi inèdit, en les armades públiques es documenten gran quantitat de captius genovesos, que s'encarregaven, al costat d'altres treballadors habituals de la construcció naval, de tota mena de feines feixugues relacionades amb aquesta. Per exemple, els genovesos presos per l'estol de Bernat de Cabrera a la batalla de Port del Comte el 1353 foren entregats com a botí, de manera que els municipis catalans, per ordre del rei i a través dels clavaris i ordinadors de l'armada de 1353, gestionaren la cessió dels nombrosos captius de guerra a diversos particulars, per tal d'amortitzar-ne el manteniment fins al moment de signar la pau o intercanviar presoners. Si els captius tenien qualificació professional, podien exercir el seu ofici i en principi la seva vida podia ser menys dura. En la documentació es troben des de serradors i mestres d'aixa fins a simples macips que treuen galeres de la platja; la seva presència servia per cobrir les mancances d'aquests professionals a les instal·lacions de la corona.³

També esclaus diversos, de propietat particular, eren ocupats en tasques ordinàries vinculades al manteniment de les flotes, des del transport de la fusta o de les botes amb aigua dolça fins a les obres de construcció i manteniment del mateix edifici, o el moviment de grans pesos com ara pals o àncores.

Vista aèria de les Drassanes Reials. Foto: Museu Marítim de Barcelona. Diego Yriarte.

patrimoni) (re

Altres sectors típics són els barquers que transportaven fusta a la drassana o els macips, que treballaven en la descàrrega de mercaderies a la platja. És més que probable també que les quadrilles de fusters, mestres d'aixa i calafats que participaven en les campanyes de construcció naval a demanda de les autoritats incorporessin entre les seves files esclaus de procedència diversa.

Interior de les Drassanes Reials. Foto: Museu Marítim de Barcelona. José Luis Biel.

Al seu costat, hi havia centenars de galiots reservats per tripular les galeres i fer-ne de propulsors a cop de rem; en aquest cas eren, sobretot, els captius musulmans els que acabaven encadenats als bancs de rem. Se'ls coneixia com a *gent de rem* o *xurma*, i eren l'altra cara de la moneda dels cristians que remaven en galeres otomanes.

El segle XVI va ser el moment d'esplendor de la galera com a vaixell de guerra, i el treball forçat dels galiots n'era la cara fosca. Per proporcionar tripulants a enormes flotes de galeres es necessitaven galiots suficients i, si no n'hi havia prou, se'n feien condemnant milers d'homes per delictes

reals o imaginaris: gitanos, blasfems, homosexuals, lladres, rodavons, deutors, etc. Una norma de 31 de gener de 1530 facultava els *justicias* a commutar penes corporals per serveis de rem, i a partir d'aquest moment les autoritats eren convidades a incrementar les condemnes i a augmentar les causes susceptibles de portar a una condemna a galeres. A casa nostra l'any 1599, amb la creació de l'esquadra de galeres de Catalunya, es va dictaminar que tots els condemnats a galeres de Catalunya i Balears passessin a tripular aquesta flota, la qual cosa vol dir que tots acabaven a les Drassanes Reials.⁴

Al llarg del segle XVII el tràfic de galiots va continuar en grans quantitats, ja que les necessitats sempre superaven l'oferta del mercat. Fins i tot es compraven galeres velles amb la seva dotació de remers, com a part de l'equipament de la nau. Per altra banda, l'expulsió dels moriscos i la resistència per part d'alguns d'ells va esdevenir una altra font de recursos per aconseguir forçats destinats al rem.⁵ I naturalment continuava vigent la pena de galeres per delictes molt variats, inclosa la rebel·lió un cop acabada la Guerra de Successió.⁶ Les Drassanes Reials de Barcelona eren el destí final de molts d'aquests desgraciats.

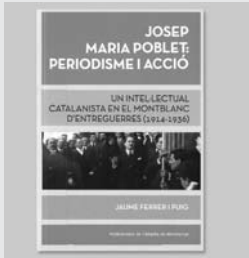
Amb la Pau d'Aquisgrà de 1748, Ferran VI va suprimir les galeres per Reial Ordre de 28 de novembre d'aquell mateix any. A partir d'aquell moment els forçats eren destinats a feines no menys horribles, com ara a les mines d'Almadén o a les Índies, als presidis d'Àfrica, a treballar en obres públiques i arsenals, etc.⁷ En el cas de Barcelona, treballadors i equipaments de la drassana, inclosos els forçats que hi poguessin quedar, van ser transferits a l'arsenal de Cartagena, que s'havia començat a construir l'any 1732. Les Drassanes Reials van passar a tenir altres funcions, també militars, però vinculades a l'artilleria, la cavalleria i d'altres, però ja mai més vinculades a la mar. En tot cas, ja no es pot parlar de treball esclau ni de treball forçat en el sentit dels segles anteriors. ■

Notes

1. S. DAHL; E. GARCÍA; O. LÓPEZ, *Les Drassanes Reials de Barcelona*, Barcelona: Museu Marítim de Barcelona, 2013.
2. R. SALICRÚ I LLUCH, «L'esclau com a inversió? Aprofitament, assalariament i rendibilitat del treball esclau en l'entorn català tardomedieval», *Recerques*, 52-53 (2006), p. 49-85.
3. *Els senyors de la mar. Tecnologia, cultura i gent de mar en l'expansió catalana per la Mediterrània (1228-1410)*. XVI Premi de Recerca del Museu Marítim de Barcelona Josep Ricart i Giralt, conjuntament amb l'Institut Ramon Muntaner (en premsa).

4. J. GILABERT TOMÁS, «La defensa contra el cors musulmà: l'esquadra de galeres de la Generalitat de Catalunya (1599-1623)», *Drassana*, núm. 21 (2013), p. 28-128.
5. E. SERRA, «Galeres catalanes, forçats i moriscos (1607-1612)», *Pedralbes*, 28 (2008), p. 411-444.
6. E. PASCUAL, «Deportaciones y condenas a galeras en el Reino de Mallorca», *BSAL*, 66 (2010), p. 139-156.
7. J.L. DE LAS HERAS, «Los galeotes de la Monarquía Hispánica durante el Antiguo Régimen», *Studia Historica, Historia Moderna*, núm. 22 (2000), p. 283-300.

ssenyees

Jaume FERRER PUIG
Josep Maria Poblet:
periodisme i acció.
Un intel·lectual
catalanista en
el Montblanc d'entre-
guerres (1914-1936)
 Barcelona: PAM, 2018. 316 p.

L'estudi pioner de l'autor sobre el republicà montblanquí Poblet Guarro mostra la rellevància de la relació entre la construcció d'una xarxa de difusió (el periodisme) i una dinàmica sociabilista, el condicionament de les quals no pot ser ignorat en el bastiment d'idees i imaginaris nacionalment hegemònics.

La recerca es concreta en aquest sentit, és a dir, en quina mesura la idealitat cultural condiona el programa ideològic de modernització catalanista («cultura del catalanisme»), socialitzat periodísticament, cosa que cal analitzar autònomament respecte del sistema comunicatiu d'un pol urbà que vol actuar com a capital d'un país.

La part més substancial de la biografia intel·lectual de Josep Maria Poblet i Guarro situa una estructura cultural, encara agrària, en el mapa conceptual del noucentisme republicà dels anys trenta. El període fonamental, 1914-1936, s'explica de manera aprofundida al voltant de la «Catalunya-ciutat» i, en conseqüència, es palesa la lluita de Poblet –i del conjunt dels republicans que acabaren ingressant a Esquerra Republicana– per establir un espai cívic a partir de la democratització cultural, motor de qualsevol avenç polític substancial. Per aquest motiu, la recerca detalla matèries civilistes (educació, lectura, patrimoni) i els àmbits d'opinió (de *L'Escut* a *Aires de la Conca*) en què Poblet incidí amb voluntat de substituir costums i mentalitats atàviques, la reproducció de les quals qüestionava qualsevol intent de regeneració social. La relació entre premsa i associacionisme catalanista permet entendre que rere una actitud política existeix un relat, una «literaturització del passat», com esmenta Ferrer Puig, que es volia dominant, i que des de 1903, amb la fundació de l'Associació Catalanista de Montblanc, anà bastint una idea col·lectiva –idealitzada, però eficaçment nacionalitzadora– que qüestionava la mentalitat ruralista. Poblet i Guarro, com mostra Ferrer, era hereu cultural dels primers catalanistes montblanquins de *La Conca de Barbarà* (1903-1908).

XAVIER FERRÉ. ISOCAC/URV

Manuel LLADONOSA;
Marc MACIÀ
IEI 75 anys
 Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2018. 195 p.

Amb motiu del 75è aniversari de la seva fundació, l'Institut d'Estudis Ilerdencs va encarregar l'elaboració d'una història de la institució. Es tracta d'un període certament complicat, de la dictadura al postautonomisme, que els autors aborden amb gran coneixement de causa; de fet el llibre és molt més que una història de l'IEI.

L'Institut va ser fill de la Guerra Civil, ja que aquesta també va ser un combat per la cultura i per les idees. Aquest origen en va marcar la trajectòria, tant per l'estreta vinculació amb la Diputació com pel pes que sempre hi van tenir els consellers de número, un càrrec honorífic, gratuït i vitalici.

Tanmateix, els autors, amb encert, ens ofereixen una anàlisi acurada de les arrels personals, socials i culturals dels homes que van posar en marxa la institució. Des d'aquest punt de vista, s'assenyala que la guerra no només va representar un combat per cultura, sinó que també va facilitar un canvi de personal i d'influències. Fora d'aquestes consideracions, s'analitza el paper de l'IEI com a acadèmia, com a centre de recerca (sovint supeditada als interessos dels consellers) i com a difusora de la cultura. El balanç que fan els autors és exhaustiu, alhora que assenyalen els límits de l'entitat. Posen en valor, substancialment, les aportacions en el camp de les ciències naturals i analitzen amb cert deteniment l'activitat en el camp de l'arqueologia, on va tenir, durant anys, un paper destacat (i potser no sempre encertat).

A partir dels anys seixanta, l'IEI va haver de fer front a un entorn canviant i ho va aconseguir a mitges. S'hi van introduir novetats importants (una càtedra de cultura catalana), però alhora fou incapaç de reformar els vells estatuts, responsabilitat que compartia amb la Diputació. El llibre es tanca amb una anàlisi extensa del debat encetat als inicis de la Transició i que va abocar a la reforma aprovada el juliol de 1986. Cal suposar que el balanç d'aquesta etapa es farà en un nou lliurament.

JAUME BARRULL PELEGRÍ. Universitat de Lleida

DE tria novetats)

J. NAVAIS I ICART
Una ciutat en ebullició
Petites històries de Reus i de més enllà
 Reus: Centre de Lectura de Reus, 2018. 216 p., 19 €.

Recull d'articles breus sobre l'evolució històrica, econòmica, social i esportiva de Reus des de finals del segle XVIII. Entre els temes hi ha els projectes del canal entre Reus i Salou, que havia de competir amb el port de Tarragona, i la figura del general Prim a l'Àfrica. Així mateix tracta l'evolució de diferents moviments i fets històrics a Reus: el moviment obrer, l'anarcosindicalisme, l'independentisme, el republicanisme i la II República, les eleccions del 1936, la Guerra Civil, la dictadura franquista i la repressió de postguerra. Parla també del món del circ i la història de l'esport, amb l'equip de futbol del Reus Deportiu i l'hoquei sobre patins.

M. DOMÍNGUEZ;
B. FITÉ; G. PASCUAL
50 anys de Granvia Sud
Història d'un barri de l'Hospitalet
 L'Hospitalet de Llobregat: Centre d'Estudis de l'Hospitalet; Associació de Veïns Ildefons Cerdà de Granvia, 2017. 159 p., 15 €.

Anàlisi divulgativa amb plànol i imatges de l'expansió de la ciutat de l'Hospitalet de Llobregat i els orígens del barri de Granvia Sud. Tracta la urbanització del barri, la construcció de pisos i polígons, els problemes i les lluites veïnals, la creació de l'associació de veïns, les activitats, manifestacions i problemes del barri, i els diferents projectes, conflictes, juntes i activitats veïnals en el procés d'urbanització de l'Hospitalet que han afavorit que un barri perifèric esdevingui la zona central de la ciutat.

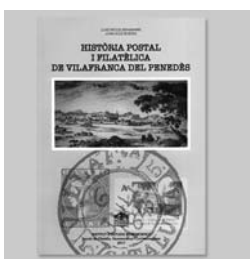
G. SINTÉS ESPASA
L'expansió urbanística del Maó il·lustrat arran de la desamortització de 1798-1808
 Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 2017. 280 p., 18 €.

Estudi que analitza les causes i els resultats de la desamortització de 1798-1808 a Maó. L'autor exposa les característiques històriques, econòmiques, demogràfiques, urbanístiques i de propietat de la terra de la Menorca del vuit-cents: el llarg procés, els problemes i la legislació desamortitzadora, la desamortització i la urbanització d'espais urbans, de finques rústiques, de béns de l'hospital i de les obres pies, i l'estudi sobre els beneficiaris de les diferents vendes.

A. M. PUIG; M. SEGURANYES (coord.)
La història de la fotografia a l'Empordà
La fotografia que fa història
 Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2017. 193 p., 20 €.

Estudi que contempla l'evolució de la fotografia a l'Empordà, amb temes que inclouen: la fotografia com a imatge (J. Playà); Josep Maria Cañellas com a primer reporter de l'Alt Empordà (J. Cos); la fotografia en els primers anys de les excavacions d'Empúries (J. Tremoleda, M. Santos i P. Castanyer); l'art medieval empordanès en les fotografies de l'Arxiu Mas (L. Godoy); l'impacte de la retirada de 1939 en el fotoperiodisme internacional (E. Forcada); la fotografia a Figueres de l'any 1860 al 1939 (D. Grau); l'arribada de la retratomania a Figueres, del 1864 al 1945 (J. Martí); l'ombra de Meli (J. Casals); Joaquim Fort de Ribot, 1924-2005 (J. Algans); la relació lluminosa entre fotografia i pintura (M. Seguranyes), i l'imaginari de la Costa Brava a partir de les targetes postals dels anys 60 i 70 (J. Puig). El llibre finalitza amb la transcripció d'un debat sobre passat, present i futur de la fotografia a l'Empordà.

I. EROLES; J. SOLÉ
Història postal i filatèlica de Vilafranca del Penedès
 Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 2017. 166 p., 15 €.

Nova publicació on, en una primera part, s'estudia la història del servei postal a Catalunya i Vilafranca els segles XVIII i XIX i, a continuació, la història del correu i les marques postals, les franquícies, les oficines i els serveis a Vilafranca, amb el Palaciu de Telecomunicacions, el franqueig mecànic d'empreses i institucions i les aplicacions tecnològiques del servei de correu a Vilafranca. En una segona part es tracta el col·leccionisme filatèlic a Vilafranca: les aportacions d'Antoni Comas, l'Agrupació Filatèlica del Penedès, la Secció de Filatèlica de l'Institut d'Estudis Penedesencs i els segells vilafranquins recents.

DD.AA.
**La Portadora,
núm. 2**

Falset: Centre d'Estudis del Priorat-Arxiu Comarcal del Priorat, 2017. 182 p., 15 €.

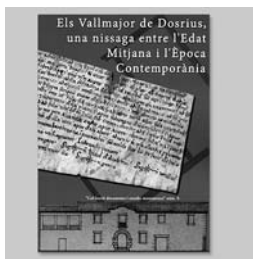
Nou número on es presenten diferents recerques sobre el Priorat: «Vida, llibres i literatura de Jaume Sabaté Alentorn (1926-2017)», per Jordi Cáceres-Silva; «L'anada a l'Argentina, l'any 1910, de Josep Cabré i Bru (Gratallops, 1888 - Buenos Aires, 1960)», per August Bover; «Associacionisme al Priorat durant el franquisme», per Francesc Fortuño; «Notes sobre l'estructura urbana medieval de Falset», per Josep Llop; «El primer intent fallit d'arribada del tren al Priorat (1844-1848)», per Josep F. Moragrega; «El comandament i l'Estat Major del XV Cos d'Exèrcit al Priorat (abril-juliol de 1938)», per Josep Munté; «Joan Ferrer Pedrol, pintor (1910-1997)», per Josep Ferrer, i «Notes d'arxiu referides a nobles del Priorat», per Salvador Rovira.

J. M. SANET i JOVÉ
**Patrons i pilots de
marina mercant
de Tarragona
Segon terç del segle
XIX**

Tarragona: Publicacions del Port de Tarragona i Silva Editorial, 2018. 101 p., 15 €.

Nou estudi sobre la marina mercant de Tarragona el segon terç del segle XIX, on es tracta breument la matrícula de mar el segle XIX, l'Escola de Dibuix i Nàutica de Tarragona, les tasques de patrons, pilots i contramestres, el Gremi de Navegants (ordenament jurídic, ubicació, i estiba i desestiba de vaixells), el Port de Tarragona i la seva relació amb els presidiaris, les obres, els temporals i els corsaris. En una segona part es publiquen breus biografies de més de cent personatges, molts d'ells provinents de vint-i-cinc nissagues marineres de Tarragona.

A. SERRANO MÉNDEZ
(coord.)
**Els Vallmajor
de Dosrius, una
nissaga entre l'Edat
Mitjana i l'Època
Contemporània**

Mataró: Arxiu Comarcal del Maresme i Ajuntament de Dosrius, 2018. 150 p., no venal.

Estudi sobre l'evolució i la documentació de la família Vallmajor, originària de Dosrius. Enric Subià n'analitza els orígens medievals, la senyoria del Mas Vallmajor i els altres Vallmajor de Dosrius; Alexandra Capdevila estudia l'evolució de la família entre Dosrius i Mataró a l'època moderna, explicant la direcció de l'explotació agrícola, el patrimoni immobiliari, la transmissió patrimonial, els càrrecs, la política matrimonial, la testamentària i les xarxes socials de la família. Josep Ramis es fixa en la vida i les activitats dels primogènits de la nissaga i la seva vinculació amb Dosrius entre 1850 i 1920, any de la venda del Mas Vallmajor. Finalment, Alexis Serrano fa una descripció del fons dels Vallmajor a l'Arxiu Comarcal del Maresme.

DD.AA.
**El
desenvolupament
urbanístic dels
pobles del
Maresme**

Vilassar de Mar: Centre d'Estudis Vilassarencs i Arxiu Comarcal del Maresme, 2018. 256 p., no venal.

Publicació que recull les 22 aportacions de la XI Trobada d'Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme, celebrada el maig de 2017 a Vilassar de Mar. Hi trobem estudis sobre la formació urbana i la seva configuració en èpoques romana i medieval, els creixements i la creació de pobles en època moderna, les evolucions de llocs concrets, les transformacions a partir de l'obra pública, els arquitectes i mestres de cases, la influència del ferrocarril i altres estudis lligats al tema del desenvolupament urbanístic que va centrar les aportacions de la trobada.

E. VALLVERDÚ
BRIANSÓ
**La Cooperativa del
Camp de Vallbona de
les Monges
Cent anys en
constant progrés**

Vallbona de les Monges: Coop. del Camp de Vallbona de les Monges, 2017. 189 p., 16 €.

Bàsicament es tracta d'una altra història –que suma– d'una cooperativa agrària que aprofita el centenari per fer una mirada al seu passat històric. En aquest cas és una entitat lligada sobretot al conreu de l'olivera i a la producció d'oli, a més d'altres com la vinya, els cereals i l'ametlla. La història arrenca l'any 1860 a partir de dos molins d'oli de dues societats anteriors, una d'elles de 1860. És una història d'alts i baixos, com totes les de temps difícils condicionats per la situació política del país. També té present l'àmbit sociorecreatiu tan important en les societats rurals de bona part del país, gestionat per les mateixes cooperatives o sindicats agrícoles.

noticiari

170

1 Agenda

- Exposició «50 anys sense el Raval»
ESPLUGUES DE LLOBREGAT, DEL 4 AL 31 DE JULIOL.
ORGANITZEN: GRUP D'ESTUDIS D'ESPLUGUES I ARXIU
MUNICIPAL D'ESPLUGUES DE LLOBREGAT.
- XXVII Seminari de Romànic: «Els monestirs de
l'antic comtat de Besalú revisitats: mirades
transversals»
BESALÚ, 5 I 6 DE JULIOL. ORGANITZA: AMICS DE
BESALÚ I EL SEU COMTAT.
- Jornada «El segle xx: Les raons del període
més violent i convuls de la nostra història»
OLOI, 5 I 6 DE JULIOL. ORGANITZA: PATRONAT
D'ESTUDIS HISTÒRICS D'OLOI I COMARCA.
- IX Jornada Cultural Coneix la Terreta
LA TORRE DE TAMÚRCIA, 5 D'AGOST. ORGANITZEN:
ASSOCIACIÓ CULTURAL LA TERRETA, CENTRE
D'ESTUDIS RIBAGORÇANS, ESPAI INTEGRAL DE
NATURA MAS DE BARREDA I ASSOCIACIÓ AMICS DE
LA TERRETA.
- Congrés Internacional Batalla de l'Ebre 1938-2018
TORTOSA, 28-30 DE SETEMBRE I 5-7 D'OCTUBRE.
ORGANITZEN: ASSOCIACIÓ AMICS I AMIGUES DE L'EBRE
I DEPARTAMENT D'HISTÒRIA, HISTÒRIA DE L'ART I
GEOGRAFIA DE LA UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI.

- XLVII Jornada de Treball: «Registre fòssil a les
Terres de Lleida i Catalunya»
TARTAREU, 29 DE SETEMBRE. COORDINA: GRUP DE
RECERCA DE LES TERRES DE PONENT.
- VII Trobada de Centres d'Estudis del Camp de
Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat. «El
segle XVIII a les comarques tarragonines: de la
guerra a la recuperació econòmica»
CAPCANES, 29 DE SETEMBRE. ORGANITZEN: CENTRE D'ES-
TUDIS DEL PRIORAT, COORDINADORA DE CENTRES D'ESTU-
DIS DE PARLA CATALANA I INSTITUT RAMON MUNTANER.
- Jornades Europees de Patrimoni
CATALUNYA, DEL 12 AL 14 D'OCTUBRE. COORDINA:
DIRECCIÓ GENERAL DE PATRIMONI DEL DEPARTAMENT
DE CULTURA DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA.
- IX Jornada d'Estudis Locals i Territorials Carmel
Biarnés
ASCÓ, 6 D'OCTUBRE. ORGANITZEN: ASSOCIACIÓ
CULTURAL LO LLAÛT I CENTRE D'ESTUDIS DE LA
RIBERA D'EBRE.
- XXVII Jornades d'Estudis Penedesencs. II
Jornades d'Arqueologia: «Muralls urbanes. Diàleg
entre ciutat i patrimoni»

- VILANOVA I LA GELTRÚ, VILAFRANCA DEL PENEDÈS I
EL VENDRELL, DEL 18 AL 21 D'OCTUBRE. ORGANITZA:
INSTITUT D'ESTUDIS PENEDESENCS.
- XI Trobada de Centres d'Estudis i Estudiosos
d'Eramprunyà: «Cuina i territori»
SANT CLIMENT DE LLOBREGAT, 20 D'OCTUBRE.
ORGANITZEN: + DE 1.000. HISTÒRIES DE SANT CLIMENT
I CENTRES D'ESTUDIS DE L'ANTIC SENYORIU
D'ERAMPRUNYÀ.
- III Trobada d'Entitats d'Estudis del Vallès
CASTELLAR DEL VALLÈS, 20 D'OCTUBRE. ORGANITZEN:
ARXIU D'HISTÒRIA DE CASTELLAR DEL VALLÈS,
INSTITUT RAMON MUNTANER I CCEPC.
- VI Festival Músiques en Terres de Cruïlla
LA SÈNIA, 26, 27 I 28 D'OCTUBRE. ORGANITZEN:
CENTRE D'ESTUDIS SENIENS, AGRUPACIÓ MUSICAL
SENIENCA I INSTITUT RAMON MUNTANER.
- I Jornades sobre la Protohistòria a la comarca
del Montsià
Amposta, 26 i 27 d'octubre. Organitza: Institut
d'Estudis Comarcals del Montsià.

2 Noticiari

XI CONGRÉS DE LA CCEPC: «LA CONSTRUCCIÓ DEL TERRITORI: GEOGRAFIA, IDENTITAT I USOS POLÍTICS»
Des del segle XVIII, bona part d'Europa viu un se-
guir d'ordenaments territorials per tal d'adaptar
les necessitats de la construcció de l'Estat amb
el territori. Per això, el XI Congrés de la CCEPC té
com a objectius engegar i donar forma a debats
que es desprenen entorn de les relacions entre
geografia, identitat i política (i les seves represen-
tacions) que han tingut i tenen lloc, tant a escala
local com nacional, i així replantejar la relació que
existeix entre la geografia, la identitat i la política
pel que fa a les representacions del propi territori,
i analitzar de quina manera s'ha projectat, ordenat
i construït al llarg dels anys.
El congrés, organitzat per la CCEPC, l'Institut
Ramon Muntaner, el Centre d'Estudis Comarcals
de Banyoles i l'Ajuntament de Banyoles, es durà
a terme a la capital del Pla de l'Estany els dies
23, 24 i 25 de novembre de 2018.
Qui estigui interessat/da a presentar una comuni-
cació al congrés, té temps fins al 20 de juliol per
proposar-ne el títol i un resum de 1.000 caràc-

ters. El text sencer de la comunicació, d'un
màxim de 30.000 caràcters, caldrà enviar-lo
abans del 21 de setembre. Aquestes comunica-
cions s'hauran d'inscriure en qualsevol dels
àmbits a partir dels quals s'estructura el congrés:
1. la construcció de les personalitats territorials;
2. ordenar [i administrar] el territori, canviar la
societat;
3. identitats territorials i representacions políti-
ques: societat i cultura.
L'assistència al congrés és lliure, prèvia inscrip-
ció. Aquesta modalitat no dona dret al certificat
d'assistència ni al lliurament de l'edició de les
actes del congrés. En canvi, la inscripció general
és de 50 € amb dret a un exemplar de les actes i
de 40 € sense actes. La inscripció reduïda, per a
membres dels centres d'estudis, socis de l'IEC i
comunicants, és de 30 € amb dret a un exemplar
de les actes i 20 € sense actes.
Per a inscripcions, recepció de treballs i informa-
ció sobre el congrés: Coordinadora de Centres
d'Estudis de Parla Catalana, tel. 933248585
ext. 131, a/e: ccepc@iec.cat.

I CONGRÉS SOBRE LA JOTA ALS TERRitoris DE PARLA
CATALANA
Els dies 19, 20 i 21 d'octubre de 2018 se celebra-
rà al Teatre L'Artesana de Falset el I Congrés sobre la
jota als territoris de parla catalana, que reunirà
experts i aficionats a aquesta temàtica de tots els
territoris. Les comunicacions de caràcter acadè-
mic i científic s'alternaran amb activitats i tallers
de tipus més lúdic.
El congrés estarà organitzat en quatre eixos temà-
tics, dedicats als aspectes històrics de la jota, als
aspectes identitaris i de patrimonialització, a l'ús i
funció de la jota i a les formes de transmissió d'a-
quest ball.
La inscripció al congrés és gratuïta i està oberta a
qualsevol persona, entitat o col·lectiu interessats.
L'organitzen el Departament de Cultura de la
Generalitat de Catalunya, l'Institut Ramon
Muntaner i l'Ajuntament de Falset.
Per a més informació:
fonotecamtra.cultural@gencat.cat;
secretaria@irmu.org.

Consell de redacció: Victòria Almuni (C.E. Seniens), Joan Busqueta (UdL), Josep Camps (Centre d'Estudis del Baix Llobregat), David Cao (P. Estudis Osonencs), Meritxell Ferré (Centre de Lectura de Reus), Narcís Figueras (UOC), Enric Garcia Domingo (M. Marítim Barcelona), Oscar Jané (UAB), M. Carme Jiménez (IRMU), Manuel Lopez Esteve (UdL), Joan-Lluís Mas (Terra dels Avis, Cat. Nord), Jordi Morell (Taller d'Història del Clot), Manuel Pastor (Institució Alfons el Magnànim), Antoni Planas (Institut d'Estudis Balearics), Joaquim M. Puigvert (UdG), Teresa Reyes (Oficina Patrimoni Cultural - Diputació Barcelona), Enric Sauer (UdG), Carles Santacana (UB), Sebastià Serra (UIB), Ramon Ten (Fundació Bosch i Cardellach), Francesc Viso (CCEPC), Joan Yeguas (Centre de Recerques del Pla d'Urgell "Mascançà")

Consell assessor: Agustí Alcobarro (MHC), Ferran Archilés (UV), Josep Casanovas (UVic-UCC), Montserrat Duch (URV), Enric Guinot (UV), Antonieta Jarne (UdL), Antoni Mas Forners (C.E. Repoblació Mallorca. UIB), Marina Miquel (MHC), Conxita Mir (UdL), Vicent Olmos (UV), Joan Peytavi (UPVD), Santi Ponce (UVic-UCC), Joan Santacana (UB), Josep M. Sans

Revista editada per:

Amb el suport de: